

TALAMU'AKI

Kuo teuteu'i ha Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Ātakai' mo e Anga 'o e nofo 'a e Kakai' (ESMF) 'o mape'i kene tokonia 'a e fa'unga palani 'o e "Poloseki Matu'uekina 'o e Matāfanga 'o Tonga" (ko e poloseki'ni) 'a ia na'e fo'u 'e he Pule'anga 'o Tonga' ki he Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliuaki 'o e 'Ea' (GCF). 'Oku fakapa'anga 'a e poloseki'ni 'e he Ngaahi Polokalama Langa Fakalakalaka 'a e Pulea'anga Fakatahataha' (UNDP) 'i hono fatongia koe Kautaha Fakamafai 'e he GCF. Kuo lava 'a hono sivi fakaikiiki 'a e poloseki'ni 'o fakahoa ki he Ngaahi Makatu'unga mo e Founa Ngāue 'a e UNDP kihe Malu 'a e Anga 'o e nofo 'a e Kakai' mo e 'Ātakai' pea mahino mai 'oku 'i ai ha faingamālie fe'unga 'a e poloseki'ni kene fakatupu ha uesia (Pangikē 'a Māmāni / Kautaha Tokoni Fakapa'anga Fakavaha'apule'anga Kalasi B). Koia ai na'e teuteu'i leva 'a e ESMF ma'ae poloseki'ni.

Ko e mafai ki hono tokangaekina mo fakalele 'o e poloseki'ni ma'ae fonua' 'oku 'i he malumalu ia 'o e Potungāue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Ātakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea', 'i he'ene fengāue'aki fakataha pea moe Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula'; Potungāue Toutai'; pehē ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua'. 'E fokotu'u foki moha Va'a ki hono Tokangaekina 'o e Poloseki' (PMU) ki hono fakahoko pea mo e tulitulifua 'a e poloseki'ni ki he ESMF.

'Oku 'amanaki ke tokonia hangatonu 'e he poloseki'ni 'a e kakai 'e toko 39,427 pea kaungā lavengamonū ai pē moe toko 100,651 'i Tonga. 'E kau atu mo hono langa 'o ha kau'ā/ fōsoa malu'i ma'ae ngaahi matāfanga 'oku tu'u lavea ngofua' kene fakasi'isi'i 'a e nunu'a 'o e peau mālohi' mo e /pē 'auhia 'o e kelekele'. 'E tanu maka lalahi 'a e ngaahi matāfanaga 'i he tafa'aki Fakahahake 'o Tongatapu' kene ta'ota'ofi 'a e 'auhia 'o e kelekele', hake 'a e peau ki 'uta' mo e / pē hake 'a e tahi' ki lotofonua 'o tāfia ai 'a e ngaahi matāfanga'.

'E fakahoko foki 'ehe poloseki'ni mo ha ngaahi ngāue ke fakaivia 'a e kakai 'o e fonua' mo e komiuniti ke toe lelei ange 'a hono tokangaekina mo tauhi 'o e 'ātakai' fakataha mo e me'amo'ui 'oku 'iai' pea kenau malava 'o fononga fakataha mo e ta'au 'o e feliuliuaki'; fakahoko 'a hono mape'i mo fo'u ha mōtolo ki hono fakafuofua'i mo tala ha liliu 'e hoko 'i he ngaahi 'ēlia 'o e matāfanga'; pea ke tokangaekina mo e ngaahi me'a mo'ui 'oku 'iai' mo 'ōseni'.

Ko e ngaahi ngāue 'eni 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he poloseki'ni:

Ola 1: Fakamālohia 'a e 'ilo', pōto'i ngāue' mo e ngāue fakataha' 'i hono fakakau atu 'o e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' ki hono fo'u 'o e palani ngāue taimi lōloa ke tokoni ki he kakai' mo e ngaahi feitu'u' kenau lava 'o fononga fakataha mo e ta'au 'o e feliuliuaki 'o e 'ea', 'o fakafou 'i he fepoupouaki 'a e ngaahi sekitoa mo e ngaahi kulupu felālāve'i kehekehe ki hono talatalanoa'i mo hono ngāue'i 'a e palani ko'eni'.

- Taumu'a Ngāue 1.1: Fokotu'u ha sisitemi ke kau mai 'a e kakai mei he ngaahi sekitoa mo e taukei kehekehe 'o e fonua' ki hono talatalanoa'i mo hono fo'u 'o e palani ngāue pehē ki ha solova'anga 'o e ngaahi fakatamaki mei he feliuliuaki 'o e 'ea' 'i he taimi lōloa', kau kiai mo hono fehikitaki 'o e kakai 'oku nau loto ke hikifonua ki ha 'ēlia 'oku malu ange'.

- Taumu'a Ngāue 1.2: Fo'u 'e he kakai' ha palani fakakolo mo fakavāhenga, pea ke fakakau ai 'a e ngaahi pole mo e nunu'a 'oku nau fekuki moia meihe feliuliuaki 'o e 'ea'.

- Taumu'a Ngāue 1.3: Ako'i mo tokonia 'o e kau pule fakavahe', 'ofisakolo', komiti fakakolo' pehē ki he NGOs ke mahu'inga mālie kia kinautolu 'a hono fakakau 'i he palani' 'a e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' pehē ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi komiuniti kenau lava 'o fononga fakataha mo e ta'au 'o e feliuliuaki'. 'E tokoni 'eni ke toe lelei ange hono fo'u 'o e Palani Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Komiuniti (CDP) 'i he kaha'u'.

Ola 2: Fakamālohia ke toe mahino'i ange 'e he kakai 'o e fonua' 'a hono tokangaekina mo hono sivi'i 'o e ngaahi pole mo e nunu'a 'o e feliuliuaki 'o e 'ea'.

- Taumu'a Ngāue 2.1: Fakaivia 'a e ngaahi me'angāue ki hono tānaki mo 'analaiso 'o e mata'ifika' moe fakamatala', ke toe lelei ange 'a hono tokangaekina 'o e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o 'ea' pehē ki he palani ki hono malu'i 'o e matāfanga' fakataha mo e me'a mo'ui 'oku 'iai'.
- Taumu'a Ngāue 2.2: Ke toe fakalahi ange 'a e tu'unga 'ilo 'a e ngaahi sekitoa' mo e hoa ngāue' fekau'aki mo e ngaahi palani tokateu ki he feliuliuaki 'o e 'ea', pea ke tokonia 'a e kakai' kenau fononga fakataha moe ta'au 'o e feliuliuaki' mo matu'uekina 'a hono ngaahi nunu'a' 'i he taimi loloa. 'E fakatefito 'a e palani ko 'eni' meihe ngaahi fakafuofua kuo tuku mai fekau'aki mo e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' mo e anga 'ene tu'u ki he kaha'u'.

Ola 3: Holoki 'a e tu'unga tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' 'oku tofanga ai 'a e ngaahi komiuniti' 'i he matāfanga 'i Hahake', 'aki hano fakahoko ha ngaahi ngāue 'o fakataumu'a ke malu'i 'a e matāfanga'.

- Taumu'a Ngāue 3.1: Langa 'o e kau'ā / fōsoa malu'i fe'unga mo e 4km 'i he matāfanga 'o Hahake'.
- Taumu'a Ngāue 3.2: Vahevahe atu ki he fonua' mo e pasifiki' fakatou'osi 'a e ngaahi lēsoni mo e founga lelei taha kuo ako mo ngāue'aki ki hono malu'i 'o e ngaahi matāfanga' mei he feliuliuaki 'o e 'ea'.

'Oku 'ikai ke fiema'u 'e he poloseki'ni ke toe fakahoko ha fakatau kelekele mo e / pē ko e toe fakamavahe'i 'a e kakai mei honau ngaahi 'api'. Fakataua ki he *kupu 109 'i he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 1990', ko e matātahi kotoa pē 'o e Pule'anga'ni 'oku 'i he Tu'i' lau mei he hu'a mai 'a e tahi ko e fute 'e 50 (mita 'e 15.24) ka 'e ngofua ki he Pule'anga' ke lisi ha kongā matātahi koe'uhi' ke tu'u ai ha falekoloa pē ko ha sete pē pae maka pea 'e 'i he Minisita Fonua' 'a hono lisi' 'i he loto ki ai 'a e Kapineti'. Koia ai ko e kelekele 'e fakahoko ai 'a e ngāue 'o e poloseki'ni 'oku 'i he malumalu ia 'o e Tu'i'.*

Koe ngaahi taumu'a ngāue 'o e poloseki'ni 'i hono fakafelāve'i ki he 'ātakai' mo e sōsiale':

- Ke toe lelei ange 'a hono malu'i 'o e matāfanga' 'i he ngaahi 'ēlia pau.
- Ke teke 'a hono tokangaekina 'o e 'ātakai' ngāue'aki 'a e founga fakapotopoto' 'o fakafou 'eni' 'i hano fo'u 'oha palani ngāue, muimui pau kiai ke a'usia 'a hono taumu'a', pea ke hokohoko ai pē 'a hono fakalelei'i ma'ae 'ātakai'.
- Faka'ehi'ehi mei hono 'uliki 'o e funga 'o e fonua', 'ea' mo e vai'.
- Fakatupulaki 'a e ngaahi naunau 'o e ano' moe me'a mo'ui 'oku 'iai'.
- Langa ha kau'ā / fōsoa malu'i 'i he matāfanga' pehē ki ha ngaahi fakatafanga 'anga vai kene matu'uekina 'a e nunu'a 'o e feliuliuaki 'o e 'ea', mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi maumau 'e ala ke hoko ki he 'ātakai' mo e nofo 'a e kakai lolotonga 'a e afā
- Fakahoko ha ngaahi ngāue kene pukepuke 'o e kelekele' mo fakasi'isi'i 'ene 'auhia 'o 'uli'i 'a e 'ōseni'.
- Malu'i 'a e 'akau mo e monumanu tu'ufonua' ke tolonga fakataha mo honau ngaahi nofo'anga'.
- Muimui ki he lao', ngaahi tu'utu'uni', pehē ki he ngaahi makatu'unga 'oku fiema'u ki hono malu'i 'o e 'ātakai'.
- Ngāue'aki 'a e ngaahi founga ngāue fakapotopoto taha 'oku ma'u he tainimi' ke fakasi'isi'i 'a hono maumau'i 'o e 'ātakai'.
- Fakamatala'i 'o e founga tokangaekina 'oku fiema'u ki hono tala 'aki ha uesia 'oku hoko ki he 'ātakai'.
- Tukuatu ha fakamatala nounou fekau'aki mo e ngaahi fatongia 'o e kaungāue tu'uma'u pehē ki he kau konituleki 'a e MEIDECC mo e UNDP ki he 'ātakai'.

Ko e ESMF kuo fo'u, 'oku'ne tukumai 'a e ngaahi tefito'i tui, tu'utu'uni fakalao, ngaahi fakahinohino, pehē ki he ngaahi founa ngāue ke ngāue'aki ki hono vakai'i, sivi fakaikiiki, pehē ki hono tokangaekina 'o ha ngaahi uesia tamaki 'i he anga e nofo' moe 'ātakai' 'e malava ke hoko mei hono fakahoko 'a e poloseki'ni. 'Oku fakataumu'a 'eni kene solova 'a e ngaahi palopalema' 'aki hono ngāue'aki 'a e ngaahi founa mo e tu'utu'uni ngāue faka'ātakai mo fakasōsiale totonu', kau ki heni 'a hono fokotu'u ha palani ngāue taimi pau ki hono ta'ofi, fakasi'isi'i, mo tokangaekina 'a e uesia tamaki 'e malava ke hoko 'i he ngaahi ngāue' pē tu'utu'uni ngāue / tu'utu'uni fakalao 'i he kaha'u'. 'Oku'ne toe tala mahino mai foki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue faka'ātakai mo fakasōsiale ke ngāue'aki, pehē ki he ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fakakakato ki he poloseki'ni, 'o hangē ko hono vakai'i, sivi fakaikiiki, ma'u 'o e ngofua, ngaahi ngāue ke fakasi'isi'i 'aki 'a e palopalema', tokangaekina 'o e ngaahi ngāue' pehē ki hono līpooti 'o e ngaahi pole faka'ātakai mo fakasōsiale 'oka hā mai, fakataha mo e founa tokangaekina 'aki'. 'Oku'ne toe fkapapau'i foki 'oku siofi mo sivi fakaikiiki 'a e ngaahi ngāue', pea ke maau mālie mo e ngaahi founa ngāue ki hono tokangaekina' kimu'a pea kamata 'a e poloseki'ni.

Ko e ngaahi founa ngāue', kuo fo'u ia 'i ha founa ke fakapau'i 'oku taliui ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue kuo palani'i ki hono tokangaekina e nofo 'a e kakai' mo e 'ātakai', kau kiai 'a e ngaahi fa'unga fakalao moe tu'utu'uni ngāue 'a Tonga', Ngaahi Makatu'unga mo e Founa Ngāue 'a e UNDP, pehē ki he tu'utu'uni fakalao 'a e GEF fekau'aki mo hono tauhi 'o e malu'. 'I he Tēpile 1, 'oku ne 'omi ha fakamatala nounou fekau'aki moe tefito'i tui pehē ki he ngaahi makatu'unga 'oku ngāue'aki 'e he UNDP SES, 'a ia 'oku felāve'i tonu 'eni pea mo e natula 'o e ngāue 'oku fakahoko', koia ai kuo pau ke muimui kiai 'a e poloseki'ni.

Kuo fokotu'u foki 'ehe poloseki'ni ha Sisitemi Tokonia 'o e Launga', 'aia 'oku fakapatonu ia ki hono tokangaekina 'o ha fa'ahinga lāunga mo e / pē ta'efiemālie pehē kiha fa'ahinga palopalema pē 'oku felāve'i mo e fakahoko ngāue 'a poloseki'ni. Ko e sisitemi'ni 'oku fakahoko fatongia 'o fakatatau ki he tu'utu'uni moe fakahinohino ngāue 'a e UNDP mo Tonga' ki hono fakahoko 'a e poloseki'ni 'i ha founa 'oku malu.

Ko hono fakapa'anga koia 'o e ngaahi ngāue ki hono malu'i 'o e 'ātakai' pehē ki ha ngaahi founa ngāue ki hono fakasi'isi'i 'a e nunu'a 'o e feliuliuaki 'o e 'ea', ko e koto fakakoloa lahi ia ma'a Tonga, he koe 'invesi 'i he ngaahi ngāue'ni 'i he 'ahoni', ko hono fakahaofi ia 'o e ngaahi tukui motu' moe kotoa 'o e fonua' mei he palopalema'ni fakataha moha ngaahi fakamole lahi ne mei hoko 'i he kaha'u'. 'E malava heni ke a'usia 'a e ngaahi ola lelei, 'o hangē ko e ma'a ange 'a e vai', lelei ange 'a e ivi 'oku ma'u 'ehe kekelele pea si'isi'i ange ai 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi kemikale', lahi ange 'a hono tō 'o e ngoue 'oku'ne matu'uaki 'a e feliuliuaki 'o e 'ea', tupulekina ange 'a e me'amo'ui 'i he 'ātakai', lelei ange 'a e 'ilo 'o e komiuniti' pea fakalalakala ange 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai'.

Tēpile 1: Fakamatala nounou 'a e UNDP ki he'enu ngaahi lao moe fakahinohino ngāue ki hono tauhi 'o e malu', ke muimui kiai 'a e poloseki'ni.

Tefito'i Tui' mo e Ngaahi Makatu'unga'	Fakamaaka'	Ngaahi 'UHINGA'
Tefito'i Tui 1: Totonu 'a e Tangata'	Mahu'inga	Ke toe lelei ange 'a hono pule'i mo tokangaekina 'o e matāfanga', ko e ola 'eni 'o e ngāue 1.2 (tu'utu'uni ngāue ki hono ngāue'aki 'o e kekelele') pehē ki he 1.3 (ngaahi langa lalahi') pea 'alu ke toe lahi ange 'a e fiema'u 'o e kekelele ki he ngoue', 'i he 'ēlia 'oku lolotonga fakafalala pē kiai 'a e kakai 'o e kolo' kenau ma'u mo'ui mei ai, pea koe tokolahi taha' 'oku nau lolotonga lisi pē. 'E hoko 'eni kene uesia 'a e totonu 'o e tangata moe fefine Tonga': 'e malava kene 1) liliu 'a e vaha'angatae 'o e Tonga' mo hono 'ātakai', hoko kene uesia ai 'a

		<p>e 'ulungaanga fakafonua' pehē ki he ngaahi 'ilo mei ono'aho na'e kei pukepuke mai fekau'aki mo hono tokangaekina 'o e ngaahi 'ēlia 'o e matāfanga'; 2) Fakatupunga 'a e mole 'o e ngaahi ngāue na'e ma'u mei ai 'a e mo'ui 'o e fefine moe tangata'i Tonga';</p> <p>3) Fakangatangata 'a e ngaahi 'ēlia ki he toutai' pea uesia tamaki ai 'a e ngaahi ngāue ma'u'anga mo'ui', kau kiai 'a e kakai fefine' mo e mātu'a'. (4) 'Alu ke kovi ange 'a hono fakakehekehe'i 'o e kakai fefine' mo e to'utupu', he 'oku 'ikai ke fakakau honau le'o 'i he fai tu'utu'uni', 'o tatau pē 'i he pule'anga' pē kolo', 'e tupu heni 'a e 'ikai ke a'usia ha ola 'e lelei fakalūkufua mei he ngaahi faitu'utu'uni', ka e tautefito ki he ngaahi founga 'oku palani ke ngāue'aki kiai 'a e kelekele'.</p>
<p>Tefito'i Tui 2: Vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine' pehē ki hono fakaivia 'o e kakai fefine'.</p>	'Avalisi	<p>Ola 1: Malava ke to e kovi ange 'a hono fakakehekehe'i 'o e kakai fefine' mo e to'utupu' pehē ki he ngaahi kulupu tokosi'i 'o hangē koe LGBTI, he 'oku 'ikai ke fakakau honau le'o 'i he fai tu'utu'uni', 'o tatau pē 'i he pule'anga' pē kolo', 'e tupu heni 'a e 'ikai ke a'usia ha ola 'e lelei fakalūkufua mei he ngaahi faitu'utu'uni', ka e tautefito ki he ngaahi founga 'oku palani ke ngāue'aki kiai 'a e kelekele'.</p> <p>Faingata'a ange ki he kakai fefine 'oku nofo 'i he ngaahi kolo ki 'uta' kenau ma'u ha konga kelekele fakahoa ki he kakai tangata', koia ai 'e uesia kinautolu 'ehe poloseki'ni.</p> <p>'Ikai ke ngata ai', 'e 'i ai 'a e kau ngāue (30 – 40 tokolahi taha 'e a'u kiai) 'e 'alu ki he 'ēlia 'oku fakahoko ai 'a e poloseki'ni ke langa 'a e kau'ā / fōsoa malu 'i he matāfanga', ka 'oku 'i ai 'a e tailiili fekau'aki moe hia 'e ala fakahoko ki he kakai fefine' pehē ki he tu'unga malu 'o e kakai fefine ta'u iiki ange'.</p>
<p>Tefito'i Tui 3: Tu'uloa mo e Matu'uekina / Makatu'unga 1: Malu'i mo fakatolonga 'a e ngaahi me'amo'ui 'o natula' pehē ki hono tokangaekina 'o e koloa fakaenatula' ke tu'uloa.</p>	Mahu'inga	<p>Ko hono fokotu'u koia 'o e kau'ā / fōsoa malu'i' 'o e matāfanga' tene fakatupunga 'a e fe'unuaki 'i he 'one'one' mo e kele' 'o lava kene liliu 'a e matātahi', mole 'a e ngaahi nofo'anga 'o e me'amo'ui 'oku 'iai', liliu pea mo e anga 'o e fetafeaki 'o e vai', malava kene maumau'i 'a e konga lahi 'o e matāfanga' 'one fakatupunga 'a e 'auhia', faka'efhia'i, fakalavea'i 'a e ngaahi me'a mo'ui 'o 'ōseni', kaunga kiai mo e me'a mo'ui 'i loto pē ofi mai 'i he ngaahi feitu'u 'oku fakahoko ai 'a e ngāue'.</p>
<p>Tefito'i Tui 4: Taliui</p>	'Avalisi	<p>'Ikai ke ma'u ha taukei mo ha 'ilo fe'unga 'ehe kau taki ngāue 'o e poloseki', tautefito ki he kau konituleki' ki he ngaahi founga kenau talatalanoa mo e komiuniti' ke toe mahino lelei ange 'a e ngaahi pole kehekehe 'oku fepaki mo kinautolu' 'o hangē ko e kakai fefine', mātu'a', kakai fiemau'u tokoni makehe ange', kau toulekeleka, to'utupu' mo e taha kotoa pē 'i he komuinit'i'.</p>

<p>Makatu'unga 2: Feliuliaki 'o e 'ea' mo hono ngaahi pole'.</p>	<p>Mahu'inga</p>	<p>Koe ngaahi langa 'i he matāfanga', na'e fakataumu'a ia kene malu'i 'a e matāfanga' mei he ngaahi nunu'a 'o e feliuliaki 'o e 'ea', ka 'oku'ne lolotonga 'i he tu'unga tu'u lavea ngofua' 'iate ia pē ki he feliuliaki 'o e 'ea', koe'uhi' 'oku lolotonga faingamālie pē ke maumau'i 'e ha fakatamaki fakaenatula 'oka hoko mai.</p>
<p>Makatu'unga 3: Tu'unga mo'ui lelei 'o e komiuniti, tu'unga malu, moe tau'atāina</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>Fakatupunga 'a e longoa'a 'i 'uta mo tahi 'i he taimi nounou koe'uhi koe ngaahi me'a ngāue 'oku ngāue'aki ki he langa' pehē ki hono huhua 'o e maka lalahi'. 'E malava pē ke hoko ha fakatamaki ki he kau ngāue' lolotonga hono fakahoko 'a e langa lalahi 'i he matāfanga', pea ka maumau, tene uesia 'a e tu'unga malu 'o e kakai 'i he komiuniti.</p>
<p>Makatu'unga 4: 'Ulungaanga fakafonua tukufakaholo'</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>'E uesia 'e he poloseki'ni 'a e 'ātakai 'o e matāfanga', makatu'unga 'eni 'i hono ngāue'aki 'o e founa fakatekinolosia' ki hono matatali 'aki 'a e ngaahi pole 'o e feliuliaki 'o e 'ea', kau kiai mo e tulifua ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapule'anga ki hono ngāue'aki 'o e kelekele', koia ai 'e uesia leva ai 'a e 'ulungaanga fakafonua tukufakaholo' pehē ki he ngaahi 'ilo mei ono'aho na'e kei ohi mai ki hono tokagaekina 'o e matāfanga'.</p>
<p>Makatu'unga 5: Fetukutuku mei he ngaahi 'api' mo e kumi fonua fo'ou'.</p>	<p>Mahu'inga</p>	<p>Koe tu'utu'uni ngāue 'a e pule'anga' ki hono ngāue'aki 'o e kelekele', 'e malava kene fakatupunga 'i he taimi lōlōa 'a e fehikitaki 'a e kakai' pea mo e liliu 'a 'enau founa ma'u'anga mo'ui'. Koia ai 'oku fiema'u ke liliu foki mo e founa tukufakaholo hono ngāue'aki 'o e kelekele' koe 'uhi' ko e feliuliaki 'o e 'ea', pea 'e tokoni 'eni ki he komiuniti kenau matu'uekina 'a e ngaahi pole'.</p> <p>Ko e fokotu'u langa lalahi ko'eni 'i he matāfanga', tene fakafaingata'a'ia'i 'a e feinga 'a e kakai' kenau a'u ki he matāfanga', pea tene uesia ai 'a e toutai' moe founa ma'u'anga mo'ui 'a e kakai'.</p>
<p>Makatu'unga 6: Kakai 'o Tonga'</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>Neongo 'oku 'ikai ke fakatokanga'i faka'ofisiale 'e he lao 'a Tonga' pehē ki he politiki' ha tu'unga mavahe ke ui makehe kinautolu koe kakai tu'ufonua 'a Tonga', ka 'oku faka'uHINGA'i pē 'e he ngaahi makatu'unga 'a e UNDP koe kakai Tonga 'oku 'uhinga pē ia ki he kakai tu'ufonua 'a Tonga', 'i he 'uhinga na'e 'ikai ke toe 'i ai ha kulupu mavahe 'i Tonga tenau toe mahulu ange 'i he tu'unga 'o 'enau nofo he kolo', politiki' mo e hisitōlia'; na'a nau kei tauhi pē 'a e makehe ange 'o 'enau 'ulungaanga fakafonua', lea', tukufakaholo', lao' mo hono fa'unga', ko e anga 'o e nofo' na'e fekāinga'aki mo hono pule'i pehē kihono tokangaekina 'o e kelekele', ngaahi tofi'a' mo e koloa fakaenatula' 'aia na'e nofo'i mo ngāue'aki talu mei tuai, pea na'e hoko ia kimu'a pea toki kolonaisi 'a e 'Ōsēnia', neongo na'e 'ikai pē ke kolonaisi 'a Tonga. Ko e kakai na'a nau fuofua nofo'i 'a e 'Ōsēnia' na'e kau ai 'a kakai 'o e 'otumotu Pasifiki', 'i he ha'oha'onga 'o e kau Polinisia' (vaha</p>

		ono 'e taha), pea ko e kongā ai koe Tonga ¹ . Ko e makehe'anga 'i he vā 'o e kakai Tonga' ² mo honau kelekele', tofi'a', ngaahi koloa', na'e 'uhinga ia ko 'enau 'ātakai' mo e founa ngāue na'a nau ngāue'aki ki hono tokangaekina 'o e kelekele' 'oku no'o ia ki he'enau 'ulungaanga fakafonua tukufakaholo'. Neongo 'oku uesia 'ehe 'ulungaanga muli''one liliu 'a e tukufakaholo mo e 'ulungaanga fakafonua 'a Tonga', ka 'oku kei tokolahi ange 'a e kau Tonga 'oku nau kei tauhi 'a 'enau tukufakaholo' mo e 'ulungaanga fakafonua' ³ .
Makatu'unga 7: Kau ngāue mo e 'ātakai' 'o e ngāue	'Avalisi	Ko e ngaahi pole felāve'i mo e malu 'o e taha ngāue' 'oku malava ke hoko ia 'i he ngaahi keli'anga maka' 'a ia 'oku ma'u mei ai 'a e fo'i maka'. 'E malava pē ke fakatupunga ha fakatamaki 'i he ngaahi ngāue 'a e poloseki'ni, 'o kaunga kiai 'a e kau ngāue fakalotofonua' lolotonga hono fakahoko 'o e langa lalahi 'i he matāfanga'.
Makatu'unga 8: Ko e 'Ulii', Faka'ehi'ehi' pea mo e Ngāue fakapotooto 'aki 'a e ngaahi koloa'	'Avalisi	Ngaahi maumau 'oku hoko ki he 'ātakai' (tā 'o e 'ulu'akau' ko e 'uhi' lava fakahoko 'a hono keli 'o e maka', 'okune fakatupunga 'a e veve mo e 'uli mei he keli'anga maka') 'oku fekau'aki ia mo hono feinga'i 'o e fo'i maka' meihe keli'anga maka'. Ko e ngaahi longoa'a 'i 'uta mo tahi', 'e malava pē ke hoko 'i he taimi nounou koe'uhi koe ngaahi me'a ngāue 'oku ngāue'aki ki he langa' pehē ki hono huhua 'o e maka lalahi'.

Ko hono ngāue'aki koia 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ngāue 'a e UNDP ki hono Malu'i 'o e 'Ātakai' mo e Anga 'o e nofo 'a e kakai' 'o ngāue'aki fakataha mo e ngaahi makatu'unga 'oku hā 'i 'olunga', 'oku'ne toe 'omi ai ha ngaahi founa mo e ngāue ke muimui pau kiai 'o hangē koia 'oku hā 'i he Tēpile 2. Ko e fakamatala nounou ki he ngaahi 'elemēniti mahu'inga felāve'i mo e 'ātakai mo e sōsaieti' 'oku fiema'u ke fakahoko ha sio kiai.

Tēpile 2. Ko e fakamatala nounou ki he ngaahi 'elemēniti mahu'inga felāve'i mo e 'ātakai mo e sōsaieti' 'oku fiema'u ke fakahoko ha sio kiai.

'Elemēniti 'o e 'Ātakai' mo e Sōsaieti'	Fakamatala'	Ngaahi Ngāue ke fakahoko'
Palani Ngāue Fakalūkufua ki hono Sivi'i 'o e	Ko e SESA 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi founa kehekehe 'oku ngāue'aki ki he analaiso' pehē ki hono tānaki mai 'o e ngaahi fakamatala mei he kakai	Kuo fokotu'u ha sisitemi 'i he komiuniti ke fakahoko 'a 'enau talatalanoa moe

¹ SEARAC, Polofaile Fakasitititika 'o e Kakai mei Saute Esia nofo 'i Amelika, 2004; <https://www.fakaiviaoekakaipasifiki.org/https://www.apigbv.org/ma'u'anga-fakamatala/fika-tohikakai-api-fakamatala-fakaikiiki-oe-tokotaha/>

² <https://tokosi'i.tu'ulaveangofua.org/tokosi'i/kakai-pasifiki/>

³ 'Atikolo Fakakuata 'o e kakai 'Initia' 'o 'Amelika

Vol. 30, No. 1/2, 'Isiu Makehe: Lea 'o e Fuofua kakai 'oe Fonua' mo 'enau Ngaahi Tohi (Fa'ahita'u Momoko -Mafana, 2006), pp. 11-27 (peesi 'e 17)

<p>Uesia Faka'ātakai mo Fakasōsiale (SESA)</p>	<p>'i he taumu'a ke malava 'o fakakau 'a e ngaahi uesia 'oku hoko ki he anga e nofo 'a e kakai' pehē ki he 'ātakai' 'i hono fo'u mo hono sivi'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue', palani' mo e polokalama' (PPP) pehē ki hono sivi'i 'ena ngaahi felāve'i fakapa'anga mo e faka'ekonōmika'. Ko e ngaahi palopalema 'e malava ke hoko mei hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue'ni kuo fai 'a hono siofi fakaikiiki. 'Oku sivi'i foki 'ehe SESA 'a e ola 'e lava ke hoko 'oka liliu ha tu'utu'uni ngāue 'i he vakai fakalūkufua', vakai 'i he tapa kehekehe 'o e ngaahi sekitoa' ke toe fakalalakaka ange 'a e ngaahi fakahoko tu'utu'uni fekau'aki mo e langa fakalalakaka' pea ke tu'uloa. 'Oku sio 'a e SESA 'o fakapatonu ki he tu'uloa fakalūkufua' fakahoa ki hono sivi'i taautaha 'o e poloseki', kaekehe 'oku fiema'u ke 'iai 'a e felāve'i 'i he ongo me'ani: ko e ngaahi fakamatala mo e palani ngāue fakalukufua 'i he SESA' 'oku totonu ke tafe ki lalo 'o ngāue'aki ki he faitu'utu'uni 'o e ngaahi level kotoa pē 'o a'u ki he ngaahi poloseki taautaha'. 'E fakahoko 'a e ngāue'ni fakataha mo e ESIA.</p>	<p>felingiaki fakakaukau ke fo'u ha palani taimi lōlōa fekau'aki mo hono teke 'o e fononga fakataha moe feliuliuaki', 'oku kau ki heni 'a hono 'oange 'o e fili tau'atāina' ma'a e kakai' kenau hikifonua ki ha feitu'u 'oku malu ange' 'okapau tenau loto kiai.</p> <p>Fo'u ha palani taimi lōlōa fekau'aki mo e founga ki hono ngāue'aki 'o e kelekele', taimi tatau kene kei matu'uekina 'a e feliuliuaki 'o 'ea' ma'a Tonga, 'o fakatefito 'i he ngaahi fakafuofua ki he feliuliuaki 'o e 'ea' mo'ene ngaahi pole' 'i he'ene tu'u 'i he kaha'u'.</p>
--	---	--

<p>Palani Ngāue Fakaikiiki ki hono solova 'oha tefito'i palopalema 'i hono mape'i ki he Palani Ngāue Fakalūkufua'.</p>	<p>'E fo'u ha Palani Ngāue Fakaikiiki ki hono solova 'o ha tefito'i palopalema 'okapau 'e 'ikai lava 'o solova 'i hono ngāue'aki 'o e SESA', tautefito ki ha'ane felāve'i mo e faingata'a ke ma'u ha koloa pē ko e fiema'u ha hikifonua tokolahi meiha feitu'u.</p> <p>Koe Palani Ngāue Fakaikiiki'ni ko e tākaki atu pē ki he ngaahi sivi kuo fakahoko ki ha ngaahi uesia tamaki 'e lava ke fakahoko 'ehe poloseki' ki he 'ātakai mo e anga e nofo 'a e kakai'. 'E fakahoko 'eni 'aki 'a hono fakakau mai 'a e ola 'o e talatalanoa mo e kakai', ka e fakapatonu ki he ngaahi uesia tamaki 'e lava ke hoko mei hono fakatapatupui 'a hono ma'u 'o ha fa'ahinga koloa.</p> <p>Ko e taumu'a 'o e Palani Ngāue Fakaikiiki'ni ko hono fa'u ha founa ki he mēmipa 'o e komiuniti 'aia 'e ala uesia kinautolu 'ehe poloseki'ni kenau tokoni ki hono mape'i 'o e poloseki', kau kiai 'a hono fili 'o e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko 'o fakataumu'a ke feau 'aki 'a e ngaahi fiema'u 'o e Makatu'unga fika 5 'o e SES ', pea kenau kau ki hono fokotu'u mo hono tokangaekina 'o e poloseki'ni.</p>	<p>1.1 Kuo fokotu'u ha sisitemi 'i he komiuniti ke fakahoko 'a 'enau talatalanoa moe felingiaki fakakaukau ke fo'u ha palani taimi lōlōa fekau'aki mo hono teke 'o e fononga fakataha moe feliuliuaki', 'oku kau ki heni 'a hono 'oange 'o e fili tau'atāina' ma'a e kakai' kenau hikifonua ki ha feitu'u 'oku malu ange' 'okapau tenau loto kiai.</p> <p>1.2 Fo'u ha palani taimi lōlōa fekau'aki mo e founa ki hono ngāue'aki 'o e kelekele', taimi tatau kene kei matu'uekina 'a e feliuliuaki 'o 'ea' ma'a Tonga, 'o fakatefito 'i he ngaahi fakafuofua ki he feliuliuaki 'o e 'ea' mo'ene ngaahi pole' 'i he'ene tu'u 'i he kaha'u'.</p>
<p>Sivi 'o e Ngaahi Uesia 'i he 'Atakai mo e Anga e nofo 'a e kakai'(ESIA)</p>	<p>Fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue 'a e SES 'o e UNDP, 'ilonga ha poloseki 'e fu'u lahi 'a hono ngaahi uesia tamaki', 'oku fiema'u ke fakahoko 'a hono sivi fakaikiiki mo kakato. Ko e ESIA 'oku'ne sivi 'a e ngaahi tapa kehekehe hono uesia kakato 'ehe poloseki'ni 'a e anga e nofo 'a e kakai' mo e 'ātakai'. 'E fo'u mo fakahoko 'a e ngāue'ni 'e ha taha taukei tu'u'atāina fakataha mo e kotoa 'o e kakai na'e kau 'i hono kamata'i 'o e poloseki'ni. 'E fakahoko leva 'e he ESIA 'a hono toe fekumi mo sivi</p>	<p>3.1. Fo'u 'oha kau'ā / fōsoa malu'i 'o e matāfanga' fe'unga mo e 4km 'o e matāfanga 'i Hahake'.</p>

	<p>'a e ngaahi 'ēlia 'oku uesia ai 'e he poloseki'ni 'a e anga e nofo 'a e kakai' mo e 'ātakai', fo'u ha founa ngāue ke ta'ofi, holoki, tokangaekina, pea mo hono vakai'i 'o e ngaahi ola'. 'E solova ai pē heni 'a e ngaahi palopalema na'e 'i he SES.</p> <p>Ngaahi Tefito'i Tui mo e Makatu'unga 'o e Poloseki'. 'E fakahoko ia 'i he 'uluaki māhina 'e ono 'i hono kamata'i 'o e poloseki'ni pea 'e solova ai pē mo ha ngaahi palopalema 'e malava ke hoko pehē ki hono tokangaekina 'o e ngaahi ngāue'.</p>	
<p>Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Atakai mo e Sōsiale' (ESMP) pehē ki he ngaahi Palani Ngāue Tokanagekina kehe'.</p>	<p>Ko e taumu'a ngāue 'o e ESIA ko e ESMP, 'a ia na'e fo'u 'i loto 'i he fuofua mahina 'e ono hono kamata'i 'o e poloseki', 'o fakataumu'a ke to e lelei ange 'a hono 'ilo'i mo hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi palopalema', pea ke fokotu'u ha sisitemi ki hono muimui'i 'o e ngaahi pole'ni. Fakatatau ki he ola na'e ma'u', 'oku fiema'u ke fo'u ha palani ki hono tokangaekina 'o e poloseki' pea ngāue'i. 'E hoko 'a e 'u palani ko 'eni' ko e konga mahu'inga 'o e ESMP pea 'oku nau 'omi 'a e fakaikiiki 'o honau ngaahi puipuitu'a' pehē ki he tali ki he ngaahi palopalema lalahi'.</p> <ul style="list-style-type: none"> o Palani Ngāue ki he Ma'u'angamo'ui 'a e Kakai' (LAP) o Palani Ngāue ki hono malu'i mo fakatupulaki 'o e me'amo'ui' 'i he 'Ātakai'. (BAP) 	<p>Ngaahi ngāue' 'oku sivi'i 'i he SESA mo e ESIA</p>
<p>Ko e ako ke 'ilo'i pē 'e malava 'a e poloseki' 'o fakahoko mo ngāue lelei.</p>	<p>Kuo kakato 'a e ako nae fakahoko ke 'ilo'i pē 'e malava ke fakahoko mo ngāue lelei 'a e palani ngāue 'o e poloseki'ni ki hono langa 'o e kau'ā / fōsoa malu'i 'o e matāfanga' fakataha mo 'ene ngaahi ngāue felāve'i kehe'. Na'e fakahoko 'a e ako'ni 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u mo e fakahinohino 'a e UNDP SES ke fakapau'i na'e muimui'i mo tokangaekina 'a e tapa kotoa pē.</p>	<p>3.1. Fo'u 'oha kau'ā / fōsoa malu'i 'o e matāfanga' fe'unga mo e 4km 'o e matāfanga 'i Hahake'.</p>
<p>Fokotu'u 'o e Sisitemi Tokonia 'o e Lāunga' (GRM)</p>	<p>'E toki fakakakato 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e GRM ke ngāue'aki' 'i he lolotonga 'a e ESIA, pea 'e fokotu'u 'a e GRM 'i he kamata 'a e poloseki'. 'E malava pē ki ha fa'ahinga taha ke fakahoko ha'anau launga ki he 'Ulu'i 'Ofisi ki hono Tokangaekina 'o e Ngaahi Poloseki', Ngaahi sino 'oku nau tokangaekina', UNDP, pē ko e GEF.</p>	<p>Kotoa 'o e ngaahi ngāue'.</p>

<p>Ngāue'i 'o e Palani Ngāue fekau'aki mo e ngaahi fatongia, 'ulungaanga, mo e ngāue 'a e Tangata' mo e Fefine'</p>	<p>Ko e Palani Ngāue fekau'aki mo e ngaahi fatongia, 'ulungaanga, mo e ngāue 'a e Tangata' mo e Fefine' na'e fo'u ia lolotonga 'a hono tā mape'i 'a e poloseki'ni. Ko e palani ko'eni' tene tataki 'a e ngaahi ngāue kotoa pē fekau'aki mo hono fokotu'u 'o e SES kau kiai mo hono fakapapau'i 'oku fakakau 'a e vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine' 'i he tapa kotoa pē, meihe palani 'o a'u ki he fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni'. Oku toe fakakau atu foki moe ngaahi ngāue kehekehe, 'o hangē ko e ako pehē ki he talatalanoa, 'aia 'oku' ne 'oange ha faingamālie ki he kakai fefine' kenau kau kotoa ki he poloseki'ni pehē ki hono fakahoko 'o e ngaahi faitu'utu'uni' talu pē meihe kamata'anga'.</p>	<p>Kotoa 'o e ngaahi ngāue'.</p>
<p>Ngāue'i 'o e Palani ngāue ki hono Fakakau mai 'o e Hoa Ngāue' pehē ki hono fo'u 'o e ngaahi lao fakahinohino 'o e FPIC.</p>	<p>Ko e Palani ngāue ki hono Fakakau mai 'o e Hoa Ngāue', na'e fo'u ia lolotonga 'a hono tā mape'i 'a e poloseki'ni. Ko e palani ko'eni' tene fakahinohino 'a e ngaahi ngāue kotoa pē ki hono fokotu'u 'o e SES. 'E fakakato 'eni' 'e he ngaahi lao fakahinohino 'o e FPIC, pea ke fo'u fakataha 'eni' 'i he fengāue'aki mo e ngaahi komiuniti' (pea ke fakakau 'i he IPP) ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he ngaahi komiuniti' 'a e kotoa 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki mo poloseki'ni pehē kihe'ene ngaahi ola lelei' mo e ola kovi'. 'E 'oange 'a e poupu mo e taimi fe'unga ma'a kinautolu kenau mahino'i kakato 'a e ngaahi fakamatala kotoa pē fekau'aki mo e poloseki'ni, pea ke fakahoko 'enau fili tau'atāina pe 'oku nau loto pē 'ikai loto ki he poloseki'ni (FPIC). Ko e ngaahi lao fakahinohino 'o e FPIC 'e ngāue'aki ia ki he ngaahi ngāue kotoa pē 'o e poloseki'ni, 'e kei fakangofua pē ki he ngaahi kominuti' ke fakahā pe 'oku nau loto ki ha konga pē, kole ke fakahoko ha liliu, pē 'e to'o fakafoki 'enau 'uluaki poupopu' pē fakahā 'oku 'ikai kenau toe loto ki he poloseki'ni.</p>	<p>'Oku ngāue'aki 'a e SEP ki he ngaahi ngāue kotoa pē.</p> <p>'Oku fiema'u 'a e FPIC ki he ngaahi ngāue kotoa pē 'oku 'i he malumalu 'o e Ola 1 pehē ki he Ola 3.</p>

Ko e pole faka'ātaki mo fakasōsiale' 'o e poloseki'ni 'e tokangaekina ia 'i he founga kehekehe 'e tolu:

- Ko e fuofua māhina 'e ono', 'oku fakahoko ai 'a hono teuteu'i 'o e poloseki', taimi tatau 'e nofotaha 'a e PMU ki hono langa hake 'a e vā fefalala'aki mo e ngaahi hoa ngāue' pehē kihono palani 'o e ngāue ke fakahoko 'i he poloseki' (kimu'a pea fakahoko ha ngāue 'e lava ke ne uesia 'a e anga 'o e nofo' mo e 'ātakai, 'e tomu'a fakakato 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahinohino mai 'i he SESA/ ESIA/ ESMP).
- Kamata'i 'o e poloseki' (taimi 'eni oku fakahoko ai 'a 'ene ngaahi ngāue'), 'e fakafou ia 'i hono kamta'i 'o e gaahi ngāue kuo fokotu'utu'u 'i he ESMP pehē ki he ngaahi ngāue 'i he ngaahi palani felālāve'i'; koe ngaahi palani felāve'i mo hono tokangaekina 'o e poloseki' ko e konga pē ia 'o e ESMP 'aia 'oku'ne tukumai 'a e fakaikiiki 'o e puipuitu'a' pehē ki he ngaahi founga ke solova 'aki 'a e ngaahi pole lalahi';

- Fakahoko 'o e poloseki' ('e ngāue'aki 'a e founnga tokangaekina 'a e ESMF ki hono fili 'a e ngaahi ngāue 'oku ne tokonia 'a e 'ātakai ke ngāue'aki 'ehe poloseki', pea 'e tokangaekina mo muimui'i 'a e ngaahi ngāue' 'o fakataumu'a ke fakasi'isi'i 'aki 'a e nunu'a 'o e ngaahi pole' 'o fakatatau ki he ESMP pehē ki he ngaahi palani felālāve'i').

Ke fakapapau'i pē 'oku ngāue'aki 'a e founnga gāue malu mo totonu', 'e ngāue'aki leva 'a e Palani Ngāue Fakalūkufua ki hono Sivi'i 'o e Uesia Faka'ātakai mo Fakasōsiale' (SESA) pehē ki hono Sivi 'o e Ngaahi Uesia 'i he 'Atakai mo Sōsiale' (ESIA) ki hono sivi fakaikiiki 'a e ngaue'ni 'i he fuofua māhina 'e ono 'o e poloseki', kau kiai mo hono fokotu'u ha sisitemi ki hono tokangaekina 'o e ngaahi pole'. 'E ngāue'aki leva 'a e ola na'e ma'u meihe ESIA, pea ka fiema'u ki he kongā 'o e ESMP, 'e fo'u mo fakahoko leva 'a e palani fakaikiiki ange' (Palani Ngāue ki hono malu'i mo fakatupulaki 'o e me'amo'ui' 'i he 'Ātakai' pehē ki he Palani Ngāue ki he Ma'u'angamo'ui 'a e Kakai') ki hono tokangaekina mo hono ngāue'i 'o e poloseki'ni. 'E fakapapau'i leva 'ehe poloseki'ni ke 'uluaki ma'u 'a e ngofua meihe komiuniti', pea 'e 'ikai ke fakahoko ha ngāue tene fakatupunga ha uesia tamaki ki he anga e nofo 'a e kakai' mo e 'ātakai' kae 'oua leva kuo kakato 'a e SESA, ESIA, mo e ESMP, vahevahe 'a e ola' ki he ngaahi hoa ngāue', talatalanoa'i pea toki kamata'i.

Ko e poloseki'ni 'e fakalele ia 'i he malumalu 'o e Poate 'o e Ngaahi Poloseki'. Ko e Va'a ki hono Tokangaekina 'o e Poloseki' (PMU) tenau palani mo tokanga'i 'a e ngaahi ngāue' pehē ki hono sivi mo līpooti 'a e tūkunga 'oku 'iai 'a e ngāue' ki he Poate' mo e ngaahi hoa ngāue'. Koe ngaahi fatongia, TORs, 'o e Poate' mo e PMU 'e fakakau ki ai 'a e ngaahi tefito'i fatongia felāve'i mo e tauhi 'o e malu', 'o kau ki heni mo hono fakapapau'i 'oku ngāue lelei 'a e GRM, pehē ki hono fo'u, fakahoko, mo hono tokangaekina 'o e ESMP fakataha moha ngaahi palani felālāve'i kehe ange. 'E tokoni 'a e poloseki'ni ki hono ako'i 'a e ngaahi kupu fekau'aki' ki hono fakahoko mo tokangaekina 'e ngaahi palani ngāue ki hono tauhi 'o e malu 'i he anga e nofo 'a e kakai' mo e 'ātakai'.

'Oku fakafuofua ki he USD 1,202,0577 'a e mahu'inga fakapa'anga ki hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono tauhi e malu 'a e 'ātakai' moe anga 'o e nofo 'a e kakai' 'o hangē koia 'oku fale'i 'i he ESMF.